

Микола Галів

ВИХОВАННЯ ХАРАКТЕРУ ЯК МОРАЛЬНО-ВОЛЬОВОЇ ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ТВОРЧОСТІ В.СУХОМЛИНСЬКОГО

В історії української педагогічної думки знаходимо чимало прикладів зацікавлення проблемою виховання характеру особистості. Це зумовлювалося певними історичними обставинами, які ставили перед педагогікою завдання виховати сильну духом, вольову, моральну, активну, рішучу, наполегливу, цілеспрямовану людину. Дослідженням цієї тематики займалися О.Духнович, К.Ушинський, С.Русова, Г.Ващенко, В.Мацьків, В.Янів, галицькі педагоги міжвоєнного періоду, а також (у своєму баченні) радянські педологи та А.Макаренко, О.Кондратюк тощо. Не оминув цю проблему і видатний український вчений, педагог-гуманіст Василь Олександрович Сухомлинський.

Поглядів В.Сухомлинського на формування характеру людини торкалися В.Князюк, М.Любіцина, С.Соловейчик, Є.Родчанін та І.Зязюн, Н.Фоломкина та інші. Вони розглянули їх в контексті творчості відомого педагога в цілому, не роблячи спроб виокремити їх у цілісну систему зі складовими: метою, завданнями, умовами, чинниками і методами виховання характеру.

Тож метою публікації є показати бачення В.Сухомлинським проблеми виховання характеру особистості у цілісному вигляді, виокремити виховний ідеал характеру, проаналізувати педагогічний інструментарій та методіку його плекання.

Творча спадщина В.Сухомлинського дала вітчизняній педагогічній науці нові підходи до трактування проблеми виховання характеру людини. Відстоюючи традиційну для радянської педагогіки концепцію “виховання всебічно розвиненої особистості”, вчений відштовхувався не лише від вимог, які ставила перед школою політична верхівка країни, а й від гуманітарних цінностей та психологічного підходу до вивчення і формування особистості. Усвідомлюючи, що людська особистість – “... це найскладніший сплав фізичних і духовних сил, думок, почуттів, волі, характеру, настроїв” [5, т.4, 442], він прагнув максимально розвивати ці властивості, звісно ж, у напрямку корисному для суспільства. На його думку завдання школи полягає у тому, щоб “...підготувати до життя не просто свідомого, сумлінного працівника, а дослідника, допитливого перетворювача природи, праці і свого власного характеру” [5, т.2, 44-45].

Необхідно зазначити, що сам термін “характер” В.Сухомлинський вживає рідко, не розглядає його як якусь особливу педагогічну категорію і, відповідно, не робить спроб дати дефініцію. У праці “Як виховати справжню людину” він змальовує образ ідеальної (справжньої) людини, перелічуючи її найважливіші риси, якості, властивості. Цей виховний ідеал не містить понять “характер” або ж “сила волі” [5, т.2, 149-150]. Проте педагог зазначає, що справжня людина повинна бути готова боротися за свої переконання,

відстоювати їх, долати труднощі, постійно прагнути до моральної досконалості, бажати стати кращим [5, т.2, 150].

Детальний аналіз педагогічної творчості В.Сухомлинського дає нам усі підстави твердити, що замість категорії “характер” він вживав дещо нерівнозначні поняттєві еквіваленти – “*стан духу*”, “*сила духу*”. “Предметом особливої уваги вихователя, – пише учений, – має бути стан духу вихованця. У це поняття ми вкладаємо єдність ідейних і вольових поривань; стан духу показує, що являє собою людина у даний момент: або ж вона утверджується як стійка, морально непохитна особистість, або ж вона ідейно невизначена, безвільна людина, яка живе за принципом “куди вітер повіє” [5, т.1, 117-118]. Моральність (ідейність) і сила волі повинні становити єдиний психічний сплав, що характеризує власне сильну духом людину.

Засвоєння людиною моральних цінностей, моральне виховання, на думку В.Сухомлинського, це не лише формування світогляду й переконань, а й вплив на характер, поведінку людини [5, т.4, 11]. Характер, сила духу особистості виявляються у боротьбі за утвердження моральних цінностей лише за умови, коли ці вартості стали переконаннями людини, її життєвими принципами, імперативами. Тож складовою частиною морального характеру, духовних сил повинні бути *переконання*. Без переконань, наголошує педагог, немає сили духу. Переконання – це не лише усвідомлення людиною істинності світоглядних та моральних понять, а й особиста її готовність діяти відповідно до цих правил і понять [5, т.2, 13]. Процес формування переконань полягає у подоланні труднощів, перешкод, знегод, у яких засвоєні у вигляді знань моральні вартості “відшліфовуються”, “вистраждовуються”, перетворюючись таким чином у принципи людини. Саме в активній, свідомій боротьбі за утвердження принципів і норм моралі, зауважує учений, закладені невичерпні можливості формування стійких переконань і вольового характеру нової людини [5, т 2, 89].

Активне прагнення високих ідеалів добра, справедливості плекає і зміцнює моральність характеру людини. “Суть виховання, – зазначає учений, – я вбачаю у тому, щоб кожний вихованець, виробляючи свої переконання, загартовував свою волю і силу духу, виявляв себе в активному прагненні до добра, у рішучості досягти ідеалу добра, що б то не було” [5, т.2, 233]. Саме у галузі морального виховання В.Сухомлинський, як колись С.Русова, бачить методику виховання характеру, сили волі.

Формування переконань, сили духу, морального характеру особистості неможливе без *сили волі*. “Людина – це воля людська, воля до перемоги над труднощами і складними, часом драматичними ситуаціями” [5, т.2, 315]. Вчений образно визначав волю як “моральність у дії”, адже від того, якими мотивами керується людина у своїй поведінці залежать твердість переконань і сила волі [5, т.2, 35]. Чим твердіші переконання, зазначає він, тим сильніша воля, готовність обстоювати свої погляди. Діяльність і активність як у громадському, так і в особистому житті, праця для людей і для своєї родини залежать від сили волі людини, процесу її становлення, зміцнення у роки дитинства, отрочтва, юності. В.Сухомлинський наголошує: “Громадянська

стійкість, мужність, наполегливість, що їх ми, педагоги, покликані виховувати у людині з перших років її самостійного життя, великою мірою залежать від того, як розвиваються й міцніють вольові сили дитини, як людина виражає себе у самостійних вчинках у роки дитинства й отрочтва – у вчинках, що утверджують моральну гідність і вольову самостійність” [5, т.3, 310].

Зазначимо, що ідентифікація характеру особистості з морально-вольовими якостями (силою духу) була притаманна для творчості окремих галицьких педагогів міжвоєнного часу (П.Будза, П.Біланюка, Ю.Дзеровича, П.Паращина), а також С.Русової, В.Мацьківа тощо.

У своїх працях В.Сухомлинський неодноразово згадує найважливіші *рис* характеру особистості, у яких найбільшою мірою виявляються власне морально-вольові якості людини. Будучи тонкими психічними утвореннями, ці риси є тісно взаємопов’язаними між собою; ось чому у творах видатного педагога вони складають собою певний логічний ряд і подаються невід’ємно одна від одної.

Молода людина, переконаний учений, повинна бути *цілеспрямованою*, прагнути до мети. У цьому процесі мобілізуються усі інтелектуальні, емоційні, вольові сили людини задля досягнення обраних цілей. Важливо, щоб мета не суперечила моральним переконанням людини, її ідеалам, світогляду. Мета людини повинна характеризуватися альтруїстичним спрямуванням – служінням людям, суспільству, Батьківщині. “Ідейність праці для суспільства”, наголошує В.Сухомлинський, повинна стати рисою особистості. “Чим більше зміцнюється ця риса в її характері... у ранній юності, тим яскравіше відбивається у такої людини у зрілі роки прагнення до діяльності, спрямованої на здійснення великих суспільних ідей” [5, т.2, 41]. Зазначимо, що по суті аналогічні думки з приводу мети людини у служінні суспільству десятиліттям раніше висловив Г.Ващенко [1, 256]. Мета повинна приваблювати людину своїм моральним благородством, викликати у неї позитивні емоції. Це слугуватиме важливим стимулом для зосередження вольової напруги у процесі реалізації завдань.

Цілеспрямованість нерозривно пов’язана з *наполегливістю* у подоланні труднощів, перешкод. “Людська сила духу безмежна. Немає труднощів і злигоднів, яких би не здолала людина – не мовчки перетерпіла, перестраждала, а саме подолала, вийшла переможцем, стала сильнішою” [8, 27]. Без наполегливості, особливого духовного, вольового напруження людина не зможе перемогти негаразди, залишиться безвільною, слабкою, непристосованою до життя.

Смівливість і мужність – ці риси необхідні кожній людині не тільки у виняткових обставинах, а й у повсякденному житті [5, т.3, 278]. Без мужності немає сили духу [5, т.1, 151]. Винятково важливе завдання “всебічного розвитку особистості” вчений вбачає у тому, щоб кожний вихованець мужньо думав [5, т.1, 152]. Не менше важливу роль у формуванні мужності педагог надає становленню патріотизму, усвідомленню вихованцем ідеї належності до народу, причетності до його безсмертя. Це є основою

безстрашності, внутрішньої зібраності, вольового гарту, непохитності духу. В.Сухомлинський робить спробу сформулювати “закони” виховання мужності: 1) привчати дітей дорожити своєю гідністю; 2) не допускати, щоб дитина почувалася слабкою і беззахисною; 3) виховувати силу волі; 4) переконувати вихованців не зупинятися перед “неможливим”; 5) привчати ненавидіти мерзенне й негідне; 6) утвердити панування сили духу над слабостями тіла: “Виховання мужності вимагає того, щоб духовні сили в людині завжди були незмірно більшими за сили фізичні – це основа безстрашності, хоробрості, безбоязності” [5, т.1, 152].

Необхідною якістю сили духу повинна бути *стійкість і вірність переконанням*. Ні в якому разі не можна поступатися своїми принципами, своїм сумлінням. Людина, яка поступилася принципами – безхарактерна людина. У “Листах до сина” В.Сухомлинський повчає: “Не йди на компроміс із власною совістю, тільки так можна викувати характер” [5, т.3, 588].

Сила духу, підкреслює учений, починається з *віри*. Людина, яка ні у що не вірить не може бути ні духовно сильною, ні морально стійкою, ні мужньою [5, т.2, 158] Можна виділити два предмети віри, акцентовані В.Сухомлинським. Особистість повинна вірити, по-перше, у “моральні святині нашої Вітчизни, народу” [5, т.2, 158], по-друге, у себе, свої творчі сили, розум, волю, наполегливість [5, т.1, 105]. Це надає *упевненості у своїх силах, бадьорості*, допомагає долати труднощі на шляху до мети.

Поряд з цими рисами для характеру людини повенен бути притаманний *оптимізм*. Нема й не може бути оптимізму споглядального, вважає В.Сухомлинський, – є тільки оптимізм дії, боротьби, прагнення до перемоги. Справжній оптимізм не можна виховати лише роз’ясненням, треба добиватися, щоб сама діяльність в ім’я високих ідей приносила людям радість [5, т.2, 38].

Сильна духом людина повинна бути людиною *обов’язку*. Для принципової людини обов’язок є не якоюсь жертовністю, не придушенням своїх особистих інтересів в ім’я інтересів громадських, а особистою потребою жити й діяти так, а не інакше [5, т.2, 141]. Узяті на себе зобов’язання людина має виконувати добросовісно, активно, ініціативно. “Наш вихованець, – пише педагог, – не стане людиною обов’язку, якщо його уявлення про ідеальну поведінку не поєднуються з силою духу, загартованістю волі, витривалістю, мужністю, безстрашністю” [9, 165].

Одну із “дуже тонких граней справді людського характеру” В.Сухомлинський вбачав у тому, “щоб вихованець був особистістю кришталево чистого і твердого слова” [8, 171]. *Правдивість, чесність, нетерпимість до “пустопорожньої балаканини”, хвалькуватості* повинні стати невід’ємними складовими сили духу: “...нехай звичка називати речі своїми іменами перетворюється в характер, у натуру” [5, т.2, 600].

Видатний учений заперечував твердження, що виховання людини сильної, вольової, готової до будь-яких негараздів є диспаратним з добротою, сердечністю, чуйністю. “Виховання сили духу й презирства до легкодухості невіддільне від виховання *доброти, чуйності, сердечної тонкості й*

ніжності (виділення наше – авт.). У здатності бути добрим, чуйним, великодушним виявляється справжня духовна сила. Тільки добрий і великодушний може бути сильним” [5, т.2, 251]. Сила духу власне й виявляється у відстоюванні гуманістичних ідеалів. Жорстокий і бездушний не може бути ні сміливим, ні сильним, ні безстрашним, ні чесним, ні непримиренним до зла [5, т.1, 525].

Окрім згаданих позитивних рис характеру особистості, В.Сухомлинський проаналізував зміст негативних властивостей. Чи не найстрашнішим злом, від якого походять усі найгірші якості людини, він вважає егоїзм, котрий назвав “страшним спотворенням душі, характеру, всього складу особистості” [5, т.2, 239]. Усього вчений виділяє 20 моральних вад: байдужість до добра і зла, лінощі, нещирість, улесливість, підлабузництво, відсутність своїх переконань, мовчазна згода з неправдою, упертість у своїх помилках, чванливість, марнослів’я, брехливість, підлість, підступність, відмова від друга, коли всі проти нього, невіра в добрий початок у людині, лицемірство, злорадство, жорстокість до слабкої й беззахисної істоти, черевоугодництво й обжерливість, скупість [5, т.2, 609]. Надзвичайно важливим завданням виховання вчений вважав необхідність пробудити у вихованців ненависть до цих вад і слабкостей, бажання боротися з ними у собі та в інших. “Розуміння низькості, мерзенності, потворності, непристойності негідного повинно стати рисою твого характеру” [8, 165], – наголошує педагог, звертаючись до вихованця.

Улюбленими вихованцями В.Сухомлинського були не слухняні і тихі, готові з усім погодитися і в усьому підкорятися, а нороліві, вольові, неспокійні, інколи пустуни й розбишаки, але бунтарі проти зла і неправди, готові “віддати голову на відсіч”, але відстоювати принципи, які стали невід’ємною частиною їх особистості [10, 28]. Саме такі характери стають борцями у житті, активними, діяльними людьми, що прагнуть до мети, долають перешкоди і утверджують високі моральні цінності. “Бійтеся покірливого, безсловесного, готового з усім погодитися учня. Це найстрашніше у людині” [5, т.5, 285], – зауважує учений. Вихованець, який не має власної позиції є безвільним, байдужим, безпринциповим і з часом перетворюється на підкореного раба, нерідко жорстоку, підлу й аморальну людину. Зазначимо, що аналогічної думки дотримувався і А.Макаренко, який вбачав у вихованцях з “тихими” характерами потенційно шкідливих для суспільства осіб [3, 40].

У системі виховання характеру – сили духу, яку містить педагогіка В.Сухомлинського, ми можемо виділити ряд принципових, інколи дещо інноваційних як на радянську педагогіку, підходів: 1) погляди вченого на примус і покарання у сфері виховання сили духу; 2) бачення В.Сухомлинським головної умови виховання характеру у діяльності, а отже необхідності її правильної організації; 3) нове розуміння ролі колективу і педагога у плеканні духовних сил, характеру дитини.

Виховна система В.Сухомлинського виключала використання тих механізмів формування сильного, вольового характеру, на які спиралася

майже уся радянська педагогіка – *методи тиску на людину*, покарання, спеціальні потрясіння психоемоційного стану вихованців, відомі як “метод вибуху” тощо. З точки зору “капральської педагогіки” є покарання, які здатні виховувати у дітей “гордість духу”, “почуття власної гідності” [4, 7]. Проте В.Сухомлинський, котрий ще у 1950-х рр. перебував на цих “макаренківських” позиціях, на власному педагогічному досвіді наприкінці 1960-х рр. дійшов зворотніх висновків. Він переконався, що покарання калічать людську душу, принижують і нівелюють гідність вихованця, ламають його волю, перетворюють у пасивну, безпринципову людину, яка здатна лише коритися, без будь-якої критики сприймати ідеї, “пробуджуючи в ній найтемніші, найпідліші риси, боягузство, людиноненависництво і лицемірство” [5, т.5, 424].

Активна діяльність вихованця не повинна повсякчас обмежуватися величезною схемою *норм і правил дисципліни*, які існують у школі. Це стримує розвиток дитини, формування її духовних сил. “Виховання волі дитини полягає не в тому, щоб буквально на кожному кроці регламентувати її поведінку, а в тому, щоб дати максимум можливостей для вияву вольових зусиль у самостійній діяльності” [5, т.4, 507]. Не варто “стояти у вихованця над душею”, тримати його за руку, треба надати йому свободу вибору і він, на переконання В.Сухомлинського, обов’язково обере те, що від нього чекають – напружуватиме вольові зусилля, долатиме труднощі, переживаючи при цьому повагу до самого себе [5, т.3, 450]. “Свідома дисципліна – це насамперед активність, ініціатива, а не пасивне підкорення людини певним правилам, нормам, які часто мають характер заборони. Людина твердих переконань не може примиритися з тим, щоб кожний її крок хтось опікав, на кожний випадок життя передбачав певне правило поведінки” [5, т.2, 140]. Не можна, щоб вихователі прагнули добитися високої дисциплінованості, “правильності поведінки” тільки створенням “хитромудрої системи підкорення і керівництва” (на цьому наполягав А.Макаренко). Це, вважає В.Сухомлинський, зв’язує внутрішні сили людини, не сприяє розвиткові і зміцненню переконань, не формує сильної духом людини.

В.Сухомлинський глибоко вірив у ту істину, що виховувати людину добру і сильну духом можна лише добром, лише ласкою. До його методичного арсеналу входять методи роз’яснення, навіювання, “уведення вихованців у світ боротьби моральних ідей”, спонукання долати труднощі і напружувати волю, похвала і заохочення [5, т.5, 324]. Особливого значення педагог надає методу виявлення довіри до дитини, доручивши їй певну справу, яка потребує відповідальності, напруження волі. Довіра надихає вихованця, активізує його самостійну діяльність. Натомість недовіра до дитини паралізує її душу, не залишає у ній місця для самостійних рішень, напруги вольових сил у боротьбі з труднощами [5, т.3, 450]. Учений радить якомога рідше вдаватися до методу заборони, використовувати замість нього метод постановки завдання, причому не у формі категоричної вимоги, а у вигляді мотивації вправління: “спробуй, чи зможеш ти зробити правильно, перевір себе, примусь себе” [5, т.5, 24]. Звернення до власного “Я” дитини, її

гідності, гордості, самолюбства значно ефективніше від простої заборони у формі “не можна”.

Духовні сили особистості, її характер, воля, переконання формуються у *діяльності, у праці*. В.Сухомлинський вважає працю основою всебічного розвитку особистості [5, т.5, 152]. Він, звичайно, розділяє працю на два види: розумову і фізичну. Однак не протиставляє їх, відзначаючи, що вони мають однаково позитивний вплив на формування сили духу, вольових якостей людини. Безумовно у дитячому віці надзвичайно важливе значення для розвитку людини має навчальна діяльність та розумова праця. Напруження думки, пошук, самостійне розв’язання навчальної задачі – ось те, за висловом В.Сухомлинського, “родюче поле, на якому можна виростити людей сильного духу” [5, т.2, 300]. Як відзначає дослідник творчості видатного педагога письменник С.Соловейчик, В.Сухомлинський не уявляв собі, як вчити дітей не виховуючи їх характер, переконання, почуття власної гідності, віру в себе, волю, працелюбність. “Не можна вчити, не виховуючи характер. Нічого не вийде” [10, 69].

Педагог у своїх творах виділяє ряд умов, які власне посилюють вплив праці на характер людини. По-перше, праця не повинна бути легкою для вихованців, у будь-якій праці вони повинні відчувати, що таке “важко”, працювати з максимально можливим для їхнього віку напруженням сил. Надзвичайно важливе і водночас складне завдання для практичної педагогіки, для вихователя, зауважує В.Сухомлинський, знайти для кожної дитини той ступінь фізичного, інтелектуального, вольового напруження, який дасть змогу їй досягнути мети у праці, загартує її волю, характер. “Якщо вихователь не зуміє правильно розрахувати сили дитини, то вона або не знаходить праці для випробування своєї волі, або ж непосильна праця призводить до фізичного й духовного виснаження – і в тому, і в іншому випадку вона відступає перед труднощами” [5, т.4, 26], а отже й характер вихованця не розвивається.

По-друге, праця повинна бути улюбленою для вихованця, що створює для нього можливість утверджувати в праці самого себе, пізнавати свої сили, здібності, обдарування [5, т.5, 236]. Вчений не погоджується з твердженням, ніби значна праця, подолання перешкод – усе це само собою уже є духовним гартом [5, т.1, 230]. Значення фізичної чи розумової праці для сили духу людини залежить від того, наскільки глибоко вона зачіпає думки і почуття, а також вольову сферу. Тільки в улюбленій праці особистість самореалізується, розвиваються його інтелектуальні, фізичні, духовні сили, воля, характер. Натомість праця з примусу, як відзначав ще К.Ушинський, перетворює людину на раба, інколи мисляче знаряддя, нівелює її волю, гідність, робить слабохарактерною, безпринциповою.

По-третє, праця вихованця обов’язково повинна мати далеку мету, що обумовить значну тривалість діяльності у часі. Зорієнтована на далеку мету тривала праця, переконаний В.Сухомлинський, загартує волю людини, зміцнює переконання. Він категорично проти завдань, цілей, діяльності, які вимагають від вихованців одноразового, хоч і вкрай важкого напруження

фізичних і духовних сил. Короткочасне напруження вольових зусиль може дати значні результати, але після нього, зазвичай, іде спад вольової активності, свідомість не зосереджується на далекій меті, розвиток призупиняється. Епізодичні напруження “волі і духу” матимуть позитивний вплив на характер учня, якщо становитимуть собою складові ланки довготривалого завдання. “Кожне тимчасове, навіть епізодичне трудове завдання учня ми розглядали як складову частину ... значної для нього справи” [5, т.2, 44]. Тривала праця повинна мати такі особливості: 1) у її процесі не можна штучно наблизити у часі досягнення мети; 2) вона має породжувати чимало дрібних поточних складнощів, які слід вирішувати; 3) праця (особливо якщо вона фізична) має якомога активніше задіювати інтелект, свідомість людини: “Чим активніше діє думка, свідомість, тим яскравіше виявляється характер у процесі подолання труднощів” [5, т.2, 43]. В.Сухомлинський зазначає, що педагогічний колектив Павлівської середньої школи добирав трудові завдання так, щоб робота починалася у ранньому отроцтві і завершувалася у ранній юності.

По-четверте, діяльність вихованців повинна носити певне суспільне значення. Усвідомлення цього надихатиме їх на прояви наполегливості, сили волі, вміння переборювати труднощі [11, 32]. Погляд на свою працю як на боротьбу за добро і щастя суспільства є надзвичайно могутнім стимулом для вольової напруги. “У цій боротьбі гартується дух, народжується характер, міцніє воля нової людини” [11, 71].

Невід’ємним об’єктивним компонентом будь-якої діяльності є *труднощі, перешкоди*. Людина повинна змалку зазнавати труднощів, наголошує В.Сухомлинський, не оминати їх, не уникати, а долати, переборювати напруженням духовних сил. Вихованець має бути готовим до перешкод, які повсякчас зустрічатимуться на його шляху, щоб вони не заставляли його зненацька, не породжували у ньому “розгубленості й розслабленості” [5, т.2, 589]. Педагог наголошує на необхідності того, щоб вихованець обов’язково власними силами подолав певну складність, відчув радість перемоги, свою мужність. У школі не повинно бути жодної дитини, яка б не перемагала труднощі, не вчинила жодного вчинку, що потребує сили духу. Особистість повинна мати досвід подолання перешкод, що сформує у неї правильне ставлення до невдач, віру у свої сили.

В.Сухомлинський зауважує, що вихователів не треба докладати якихось особливих зусиль для створення з виховною метою спеціальних труднощів. Їх не треба створювати, вони завжди є у праці, лише потрібно їх бачити і використовувати [5, т.5, 142]. Вчений виділяє три типи перешкод: 1) труднощі фізичного ґатунку – злигодні, виснаження, спрага, спека, холод, відмова від сну і відпочинку; 2) труднощі морального ґатунку – вихованець переборює себе задля того, щоб утвердити у собі та в інших певні моральні чесноти, подолати зло, свої та чужі вади, недоліки, негативні звички; 3) труднощі інтелектуального ґатунку – напруження мисленнєвої діяльності у процесі пошуку вирішення задач, розв’язання теоретичних чи практичних проблем.

Першочергова роль у реалізації названих методичних підходів щодо виховання сили духу належить *педагогові*. “Від нас (учителів, вихователів – авт.), від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості, залежить її (дитини – авт.) життя, здоров’я, розум, характер, воля, громадянське...обличчя, її місце і роль у житті, її щастя” [5, т.2, 420]. У своїй статті “Виховання характеру” В.Сухомлинський наголошував: “Свідомість того, що від зусиль вихователя залежить формування характеру людини, залежить його дальший шлях у житті, покладає на нас величезну відповідальність за долю кожного учня” [6, 4].

Виховувати – це насамперед знати дитину. Тож головне для педагога проникнути у духовний світ дитини, “розпочати вивчення її мислення, почуттів, характеру, волі, інтересів” [5, т.5, 204]. Це обов’язково дасть йому уявлення про подальші підходи у процесі виховання кожної конкретної дитини. В.Сухомлинський зауважує, “...що безвільні, безпринципні люди, готові хилитися туди, куди вітер віє, виховуються якраз там, де вихователь немає уявлення про те, що таке труд душі, як доторкнутися до тих найчутливіших її куточків, які ми називаємо людською гідністю, самолюбством” [5, т.5, 604-605].

Можна виділити ряд взаємопов’язаних завдань педагога, що стосуються власне виховання сильних духом особистостей. По-перше, учитель повинен завжди пам’ятати, що він є прикладом для дітей, а тому поводити себе гідно, мужньо, володіти собою, тримати себе в руках за будь-яких обставин і особливо перед дітьми [5, т.2, 426]. В особі педагога вихованці повинні бачити “волю батьківської мудрості”, волю беззастережну, сувору, але справедливу, люблячу і доброзичливу [5, т.1, 200]. Важливо, щоб вихователь не лише навчав як працювати, а й працював разом з дітьми, “...щоб його воля до подолання труднощів була завжди перед дитиною як незгасний вогник” [5, т.1, 497]. По-друге, вихователь ні в якому разі не повинен чинити “сильний, вольовий” вплив на вихованця з метою примусити його виконувати вимоги. Він має бути для дитини досвідченим другом і однодумцем, – тільки у такому разі його воля не ламає дитини, не принижує її, а сприймається нею як порада [5, т.4, 499]. По-третє, завдання вихователя полягає у тому, щоб його вихованцеві було важко [5, т.1, 76], щоб він працював на межі своїх можливостей. За цієї умови характер і воля дитини розвиватимуться. По-четверте, учитель повинен глибоко продумувати шляхи подолання учнями труднощів, стимулювати їх до боротьби з перешкодами. По-п’яте, педагог повинен уміти “залишити дитину на саму себе”, давати їй можливість самостійно діяти. По-шосте, вихователь мусить стимулювати процес самовиховання дитини та керувати ним.

Деяко нетрадиційними у контексті радянської педагогіки виявилися погляди В.Сухомлинського на такий виховний чинник як *колектив*. Відштовхуючись від поглядів К.Маркса та їх педагогічної інтерпретації А.Макаренком, радянська педагогічна наука у своїй більшості вважала колектив “першою метою нашого виховання”. Інтереси особистості, відповідно до такої схеми, мали повністю підкорятися інтересам колективу.

В.Сухомлинський вважав, що таке твердження “повністю узгоджується з положенням про те, що людина – це гвинтик” [7, 13]. Рекомендація А.Макаренка про абсолютну перевагу інтересів колективу у випадку конфлікту між особистістю і колективом, на думку В.Сухомлинського, містить у собі небезпеку зламати волю особистості, знищити людину [7, 13]. Такий підхід призводить до формування безхарактерних, покірливих конформістів.

Натомість павлиський педагог виступив із новаторським за своєю суттю положенням про гармонію суспільних та індивідуальних потреб у структурі особистості. Для нього метою виховання є людина, особистість і її характер, а колектив виступає засобом. Конформістській моделі взаємин, що панувала у суспільстві і педагогіці, він протиставляє альтернативу – нонконформістський виховний підхід, відповідно до якого інтереси дитини повинні і поступатися, і співпадати з інтересами радянського суспільства в цілому, але шкільний колектив при цьому має бути умовою вияву найнеповторніших граней особистості дитини, її розвитку. Колектив повинен надавати широкі можливості для вияву ініціативи своїх членів, не регламентувати самостійність дитини нормами й правилами, що сковують його активність. Колективна діяльність повинна бути насичена високоморальними ідеями, а не тенденціями підлеглості і керівництва [5, т.1, 322-323]. Небажаним є невміле, нетактовне втручання колективу у внутрішній світ підлітка, з метою усунути негативні риси його характеру [5, т.1, 323].

В.Сухомлинський зауважує, що життя і праця у колективі є школою становлення буквально усіх рис особистості [5, т.1, 156]. Він виділяє умови успішного виконання колективом функції вихователя особистості і, відповідно, її характеру: розуміння й відчуження кожною дитиною тієї істини, що поряд з нею живе і трудиться інша людина зі своїм непересічним духовним світом (“відчуження людини”); здатність кожної особи обмежувати свої бажання, вміння відмовлятися від частини своїх бажань, узгоджувати їх з прагненнями інших людей; постійний розвиток моральної, емоційної, інтелектуальної, естетичної творчої культури людини; високорозвинене почуття власної гідності вихованців; бажання дитини бути хорошою, прагнення до того, щоб про неї думали добре; неприпустимість виставлення напоказ колективові усіх слабостей особистості дитини; багатогранність захоплень, діяльності, інтересів членів колективу; громадська активність колективу; господарські відносини всередині колективу; недопустимість поділу колективу на актив і пасив, при якому дитина відчуває, що вона приречена тільки на пасивність і бездіяльність, що її доля – лише підкорятися іншим; різноманітність колективів (дитина має брати участь у кількох об’єднаннях); турбота вихованців – підлітків, юнаків і дівчат про людину, особливо про молодшого школяра [12, 260-263]. Перша частина цих умов передбачає моральну-вольову підготовленість дитини до діяльності в колективі, друга – організаційні елементи колективу.

Завдяки цим факторам, переконаний В.Сухомлинський, формується

відповідальна і обов'язкова, активна і творча, наполеглива, суспільно зорієнтована особистість із сильним, непохитним і водночас моральним характером. Адже головний педагогічний акцент ставиться на розвиток дитини, а не на життєздатність самого колективу.

Підсумовуючи дискурс проблеми виховання характеру особистості у педагогіці В.Сухомлинського, виділимо ряд притаманних їй особливостей:

– явище характеру він розглядав у першу чергу з боку його моральних та вольових властивостей, сплав яких називав ще “силою духу”; аморальна і безвільна людина, з точки зору В.Сухомлинського, – це людина безхарактерна;

– педагогічна система виховання морально-вольових сил особистості, розроблена В.Сухомлинським, елімінує ряд притаманних радянській як теоретичній, так і практичній педагогіці “догматичних” постулатів, а саме: а) заперечує ефективність можливостей механізму “педагогічних репресій”, тиску, “вольових засобів” впливу на людину, підкреслює їх деструктивну роль щодо характеру; б) відкидає абсолютизацію і тоталітаризацію інтересів колективу над інтересами особистості, відзначаючи руйнівний вплив такої педагогічної практики на гідність і характер особистості; в) критикує доцільність цілковитого дисциплінуючого контролю над поведінкою вихованця, зведення дисципліни особистості до взаємин “керівництва-підпорядкування”, оскільки це призводить до стримування вольових ініціатив, активності особистості;

– головний інструментарій виховання характеру вчений бачить у діяльності – інтелектуальній та фізичній праці, яка неодмінно передбачає наявність труднощів та перешкод, бачення далекої суспільно значимої мети.

Педагогіка В.Сухомлинського ставить мету виховання людини, яка “має природну потребу в гартуванні свого характеру...” [2, 34]. А це дозволяє нам стверджувати про паралелізм, навіть певну спорідненість у цьому питанні виховних систем В.Сухомлинського та Г.Ващенко, С.Русової, галицьких педагогів міжвоєнного часу.

Список використаних джерел

1. Ващенко Г. Твори. Т.3. Виховання волі і характеру. – К.: Школяр, 1999. – 385с.
2. Князюк В.К. Світ маленьких гуліверів. Про педагогічну та громадську діяльність В.О.Сухомлинського. – К.: Політвидав України, 1976. – 104с.
3. Макаренко А.С. Вибрані педагогічні твори / За заг. ред. Є.Н.Мединського та І.Ф.Свадковського. – К.: Рад. школа, 1947. – 282с.
4. Родчанин Е.Г., Зязюн І.А. Гуманіст. Мыслитель. Педагог: Об идеалах В.А.Сухомлинского. – М.: Политиздат, 1991. – 112с.
5. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. – К.: Рад. школа, 1976-1977.
6. Сухомлинський В.О. Виховання характеру // Кіровоградська правда. – 1950. – 15 серпня.

7. Сухомлинський В.О. Йти вперед! // Рідна школа. – 2002. – №5. – С.11-16.
8. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека / Сост. О.В.Сухомлинская. – М.: Педагогика, 1990. – 288с.
9. Сухомлинский В.А. Мудрая власть коллектива (Методика воспитания коллектива). – М.: Молодая гвардия, 1975. – 240с.
10. Сухомлинский В.А. О воспитании / Сост. и авт. вступит. очерков С.Соловейчик. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1985. – 270с.
11. Сухомлинський В.О. Праця і моральне виховання. – К.: Рад. школа, 1962. – 153с.
12. Сухомлинський В.О. Сто порад учителям. – К.: Рад. школа, 1988. – 310с.